

ӘОЖ 801.73; МҒТАР 811.51

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.15>**Д. ҚАЛИАКПАР¹, Н. ҚУАНТАЙҰЛЫ², Б. ТӨЛЕПБЕРГЕН³**¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: danara.k0506@gmail.com²филология ғылымдарының кандидаты
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: kuantaiuly@mail.ru³философия ғылымдарының кандидаты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: tolepbergen74@mail.ru

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ СИНЕРГЕТИКА

Андатпа. Бұл мақалада мифология мен Абайдың шығармаларындағы «синергетика» ұғымының өзара байланысы қарастырылған. Ақын өлеңдеріндегі мифопоэтикалық синергетика бағыты талданып, мәні ашылған. Жалпы көркем әдебиетте, оның ішінде поэзияда да адамның бітім-болмысына қатысты қарама-қарсы ұғымдағы от пен су, жарық пен қараңғы, өмір мен өлім туралы түсініктер мәңгілік тақырыптар болып табылады. Түп тамыры ғарыштық болмыспен сәйкес келетін адам рухының тәжірибесі осындай мәселелерді өз болмысының көркемдік көкжиегінде терең меңгерген. Сипатын жан-жақты, оның ішкі иірімдерін терең талдап, молынан қарастырған. Ғарыштық субстанциялар ретінде дауылдың күшеюі, боранның соғуы, желдің ұйытқуы, бұлттың түнеруі, тұманның қоюлануы секілді табиғат құбылыстары мен көктем, жаз, қыс, күз сияқты жыл мезгілдері алынады. Адам ғұмырының қайшылықтары мен әлемдік антиномиялар қатар келеді. Өмір мен ажал, жарық пен түнек бірінің орнын бірі алмастырып жатады. Бұлар сарқылып бітпейтін, ертеден бері келе жатқан мәңгілік құбылыстар.

Табиғат құбылысындағы осындай мұңды бояулар адам жанының да мұңлы әуендерімен іштей астасып жатыр. Психологиялық параллельдер тіршіліктің де, өмірдің де философиялық мәніне айналып кеткен.

Адам өмірінің осындай мәңгілік тақырыптары көне дәуірлерден жырланып келе жатқандықтан олар қазіргі кезде ерекше бір мифопоэтикалық астарлар арқылы түсіндірілетін архаикалық сипаттарға толы архетиптік (прообраз) қабаттарды құрайды.

Кілт сөздер: Абай, мифология, синергетика, мифопоэтика, образ, архаика, парадигма.

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Қалиакпар Д., Қуантайұлы Н., Төлепберген Б. Абай шығармашылығындағы синергетика // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 179–189. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.15>

***Cite us correctly:**

Қалиакпар D., Quantaiuly N., Tolepbergen B. Abai shygarmashylygyndagy sinergetika [Synergetics in Abai's works] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 179–189. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.15>

D. Kaliakpar¹, N. Kuantayuly², B. Tolepbergen³

¹*PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: danara.k0506@gmail.com*

²*Candidate of Philological Sciences
Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: kuantaiuly@mail.ru*

³*Candidate of Philosophical Sciences,
Senior Lecturer of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: tolepbergen74@mail.ru*

Synergetics in Abai's works

Abstract. This article discusses the relationship of mythology and the concept of «synergetics» in the work of Abai. The direction of mythopoetic synergetics in the poet's poems is analyzed and revealed. In poetry in general, in literature, questions of fire and water, light and darkness, life and death are eternal themes associated with human nature. The experience of the human spirit, which has its roots in cosmic existence, deeply assimilated these questions in the artistic horizon of its existence. Versatility and goodness are subtly considered. Natural phenomena and seasons are taken as cosmic substances, such as wind, storm, hurricane, cloudiness, fog, summer, winter, autumn. World antinomies are accompanied by the contradictions of human life. Light and darkness, life and death alternate. Eternal phenomena occurring from time immemorial.

Such melancholy colors of nature are intertwined with the melancholy melodies of the human soul. Psychological parallels have become the philosophical essence of life.

Since such eternal themes of human life have been sung since ancient times, now they form archetypal (prototype) layers, full of archaic features, which are explained by a special mythopoetic background.

Keywords: Abay, mythology, olsynergetics, mythopoetics, image, archaic, paradigm.

Д. Калиакпар¹, Н. Куантайулы², Б. Толепберген³

¹*PhD докторант Казахского национального университета имени ал-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: danara.k0506@gmail.com*

²*кандидат филологических наук
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: kuantaiuly@mail.ru*

³*кандидат философских наук, старший преподаватель
Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: tolepbergen74@mail.ru*

Синергетика в произведениях Абая

Аннотация. В данной статье рассматривается взаимосвязь мифологии и понятия «синергетика» в творчестве Абая. Анализируется и раскрывается направление мифопоэтической синергетики в стихотворениях поэта. В поэзии вообще, в литературе вопросы огня и воды, света и тьмы, жизни и смерти – вечные темы, связанные с человеческой природой. Опыт человеческого духа, уходящий своими корнями в космическое бытие, глубоко усвоил эти вопросы в художественном горизонте своего бытия. Тонко рассматривал его универсальность и доброту. В качестве космических субстанций принимаются природные явления и времена года, такие как ветер, буря, ураган, облачность, туман, лето, зима, осень. Мировые антиномии сопровождаются противоречиями человеческой жизни. Свет и тьма, жизнь и смерть чередуются. Вечные явления, происходящие с незапамятных времен.

Такие меланхолические краски природы переплетаются с меланхолическими мелодиями человеческой души. Психологические параллели стали философской сущностью жизни.

Поскольку подобные вечные темы человеческой жизни воспевались с древнейших времен, то теперь они образуют архетипические (прототипные) пласты, полные архаических черт, которые объясняются особым мифопоэтическим фоном.

Ключевые слова: Абай, мифология, синергетика, мифопоэтика, образ, архаика, парадигма.

Кіріспе

Мифопоэтика мифтің, мифологиялық образдар мен мотивтердің көркем игерілуі мен өзгеріске түсуінің амал-тәсілдерін зерттеумен қатар мәтін бойындағы архаика-мифологиялық элементтердің енгізілімінің түрлі принциптерін әрі олардың түрлі дәуірдегі сөз зергелері шығармашылығындағы қолданыстарын қарастырады. Бұл арада «өздік миф» пен «әдеби мифтің» ара-жігін айырып алған жөн. Біз Абай шығармаларындағы «фольклорлық миф» қатпарынан бастау алған «әдеби мифтің» архаика сілемдерін оның туындылары бойындағы мифологиялық образдарға ден қойғанда ғана танып біле аламыз. Өйткені, әдеби мифтік элементтер – біртұтас алаш мәдени кеңістігіндегі тұрақтанған дәстүрлі форма.

Қазір постбейклассикалық (постнеклассический) ғылымының феномені синергетика біртұтас алаш мәдени кеңістігіндегі тұрақты формадағы дәстүрлі мифтік ұғым-түсінікті әдебиеттану ғылымымен байланыстыра қарастыруды енді-енді қолға ала бастады. Әдеби шығармалардағы мифопоэтиканы синергетикаға жүгінбей қарастыру бір кездегі ғылыми мұрамыз саналатын кеңестік дәуірдің таптаурынды зерделеулердің аясында қалып қоюға соқтырады. Неміс ғалымы, физика теоретигі Герман Хакен латын түбірлі «гр. *sinergia* – син – «бірге» және эргос – «әрекет ету» терминін 1969 жылы енгізгеннен бері «синергетика» ғылыми мәртебесі төңірегінде заманалық ғылыми әлемде бір ізге түскен ортақ пікір жоқ [1].

Синергетика қазақ заманалық мәдениетін қарастырудағы ең жетекші ғылыми бағыт болып табылады. Бұл бағыттың дамуына Г. Хакен, А. Баблюяц, Г. Николис, С. Вейнберг, И. Пригожин, Р. Грэхем, П. Гленсдорф, К. Джордж, Р. Дефэй, М. Курбейдж, Дж. Каглиоти, Л. Лугиато, С.П. Курдюмов, Б.Х. Майнхардт, К. Майнцер, К. Николис, Мизра, Дж.С. Николис, М. Стадлер, Л. Розенфельд, Дж.М.Т. Томпсон, Ф. Хенин, Дж.В. Хант және басқа әлем ғалымдары зор үлес қосты. Мәтін бойындағы мифпен өрілген жаратылыстанушылық ой ұшқындары тізбегінен тұратын синергетикалық әлемтануды парадигмалық үлгілеу негізінде жаңа ғылыми төңкеріс өмірге келді.

Осы орайда «Әлемге тәртіп пен тәртіпсіздіктің қос қаупі өз қатерін төндіруден арылған жоқ» деген 1919 жылы француз ойшылы әм ақыны П. Валери айтқан жарқын ой әлі күнге өз өзектілігін жойған жоқ [2, 111-б.].

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында жалпы әдіснама, логикалық-эксперименталды әдіс қолданылып, тіл білімі зерттеулерінің синхрониялық-диахрониялық ұстанымдары пайдаланылды. Логикалық-эксперименталды әдіс арқылы Абай өлеңдеріне анализ, синтез және салыстыру жасалды.

Талдау мен нәтижелер

Абай өлеңдері мазмұндық жақтан және қабылдау эстетикасы тұрғысынан әлі күнге дейін толыққанды жүйелене қойған жоқ. Оның үстіне Абайдың философиялық толық адам түсінігі мен оның нағыз ақындық өресінің ара-жігін күні бүгінге дейін ажырата алмай келе жатқан кемістігіміз тағы бар.

«Күн жоқта кісімсінер жұлдыз бен Ай» деп басталатын 5 шумақ өлеңнің 3–4 шумағының қисынды жүлгесі жаз көрінісіне келіңкірегенімен, жазғытұрымғы бейнеден алыс жатыр. Онда жазғытұрымғы көріністен көрі галактикалық құбылыстарды сөз ету үстем орында тұр. Сондықтан мен оны Абайдың «Жазғытұрым» атты өлеңінің қалқасында қалып қойған ғажайып бір жеке дара өлең деп санаймын», - деген Бекқожа Жылқыбекұлының «Жазғытұрым» өлеңінің қалқасында тағы бір өлең» атты зерттеу мақаласы ғылыми ортаға ой салды [3]. Автор ойымен біз де келісеміз. Өйткені, өлең құрылысындағы мифопоэтикалық синергетика екі түрлі қабылданады. Абайдың осы өлеңін екі бөлікке бөліп қарастырған Бекқожа Жылқыбекұлы әлдебір себеппен кезінде құрастырушылар тарапынан біріктірілген екі жеке өлең екенін орынды аңғарған.

Дәл қазір пәнаралық білім деп ұғынылатын синергетика ілімі қазақ филологтары тарапынан түрлі қырынан қарастырылып жүр. Өсіресе әдеби процесте ерекше із қалдырған классикалық әдебиеттің өкілдерінің туындыларының бітім-болмысын ұғынуда мәтін кеңістігіндегі прадиγμα мен білімдер жиынтығының ұйымдасуындағы хаос пен тәртіптің ілік ғылыми, бейғылыми, метафизикалық, т.б. негіздерін табуда синергетикаға жүгінетініміз өтірік емес. Мысалы, қазақ ислам ағартушылығының бес шамшырағы саналатын: әл-Фараби, Ясауи, Абай, Шәкәрім және Мәшһүр-Жүсіптердің шығармашылығындағы миф поэтикасының синергетикасы енді-енді қолға алына бастаған жаңа ғылыми үрдіс.

Біз Абай шығармашылығының миф поэтикасының синергетикасын зерделеген шақта мәтін бойындағы бүткіл мәдени-рухани өзара байланыстылықты танылатын объектілердің ашық және бейжелілі (нелинейный) жүйесі деп танимыз. Абай мифопоэтикасының жалпы заңдылықтары мен принциптерін ұғынуда бұрынғыдай бір ғана филологиялық ұстанымдардың жетегінде кетпей, керісінше, гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарының негіздеріне сүйенген аралас ғылыми бағыт-бағдарды ұстанамыз.

Мысалы, Бекқожа Жылқыбекұлы жеке өлең деп санайтын:

«Күн – күйеу, жер – қалыңдық сағынышты,

Құмары екеуінің сондай күшті.

Түн қырындап жүргенде көп қожандап,

Күйеу келді, ай, жұлдыз к... қысты.

Ай, жұлдызға жылы жел хабар беріп,

Жан-жануар қуанар тойға елеріп.

Азалы ақ көрпесін сілке тастап,

Жер күлімдер, өзіне шырай беріп.

Күн – күйеуін жер көкsep ала қыстай,

Біреуіне біреуі қосылыспай,

Көңілі күн лебіне тойғаннан соң

Жер толықсып, түрленер тоты құстай.

Адам тіктеп көре алмас күннің көзін,

Сүйіп, жылып тұрады жан лебізін.

Қызыл арай сары алтын шатырына,

Күннің кешке кіргенін көрді көзім», [4, 119-б.], - деген өлең жолдарындағы ғарыштық ұғымдағы «Күн», «Ай», «Жұлдыз» және ғаламдық ұғымдағы «Жер» қолданыстарын осы тұрғыдан алып қарастырайық.

Герман Хакен синергетиканың 10 мәнін ашып көрсетеді. «Мен синергетиканың мәнін ашатын ең негізгі ережелерін екшей таңдап алдым.

1. Зерттелетін жүйе бір-бірімен өзара тығыз байланыста болатын бірнеше немесе көптеген біртектес не болмаса әртектес бөліктерден тұрады дейді [5, 55-б.]. Бізге керегі осының тек біріншісі ғана.

Таңдап алған ғарыштық ұғымдағы «Күн» «Ай», «Жұлдыз» және ғаламдық ұғымдағы «Жер» мифопоэтикалық түсініктеріне қатысты зерделеу жасағанда А. Щербаковтың:

«Синергетиканың мәліметтері негізінде құбылыстар арасындағы байланыс өзара байланысты жаңа қырынан ұғындырып, бірінші орынға оның ақпараттық-коммуникативтік қырын шығарады...», - деген пікірімен келісеміз [6, 102–103-бб.]. Қазақ ұғымындағы дейдей түркіден, шумерлерден тамыр тартқан әлемді мифопоэтикалық ұғынудағы «күн мен жерді» «күйеу мен қалыңдық» ретінде кейіптендіру исламдық мифологиямен астасу арқылы санамызға қонақтайды.

Абайдың мифопоэтикасы реалистік мистика арқылы ұғындырылады. Өліні тірілтіп, шығармашылық хаостан абсурд тудыру барысында: мәтін – «қуыршақ», ал, автор – «қуыршақ егесіне» айналады деген ұстаным синергетикаға тән. Бұл жайында сөз етер болсақ, өз бабаларының санасында таңбалаған мифтік түсініктеріне бірде саналы, бірде санасыздықпен жүгінетін сөз зергері белгілі бір жағдайда өз жансыз қуыршақтарын әлдебір мифтік жіпті тарту арқылы өз ырқына бағындырады. Бұны мойындауымызға да болады, мойындамауымызға да болады. Тек айқын дүние – автор мен оқырманның өзінше ұғынатын «мәтін кеңістігіндегі» мифопоэтиканың өмір сүру құқығының барлығы.

Орыс зерттеушісі К.П. Петров осы жайында классикалық әдебиеттің «бейклассикалық» табиғатын ұғыну үшін белгілі бір ұлттың ерек өркениеті өмірге әкелген Құдайға сеніп, мәжусилік кезеңдегі ұғым-түсінікке жаңаша рең беруді былайша сөз етеді: «Қуыршақты немесе жіпті көру үшін басыңды жоғары көтеріп, оған жақындап баруға тиіссің. Рухани жанарың қарапайым ілім-білімде тек жанды бөлшектерді аңғару үшін, олардың оркестрінің не ойнап жатқанын есту үшін, концертмейстерлер мен дирижерлердің жан-дүниесіне үңілу үшін сенің өздік ақыл-парасатың мистикалық ілімдермен және қабілеттермен толығыуы қажет. Жаратқанға деген ізгі махаббаттан туындаған материалдық игілікті көзге ілмейтін ұлы әрі адал мистикаға сенушілік жоғары білімге қол жеткізеді.

Көңіл қоймаушылық қағидасы – ғылымды және дінді әм мистикалық ілімді бір-бірінен ажырата көлегейлейтін перде іспеттес. Оларсыз жасалған кейбір ғылыми пайымдаулар түкке тұрғысыз болып табылады да, хаос өз тәртібін орнатып, өмір өз арнасымен ары қарай жылжитындығы тасада қалады... Дәл осындай абсурдқа қарсы оған қарама-қайшы қағида қарсы тұрады. Оны басқару қағидасы деп айтуға болады. Ол ешқашан өзін дәлелдеп «ақ тер, көк тер» болуды қажет етпейтін Қоғамдық Қауіпсіздіктің Концепциясы болып танылады.

Басқару қағидасы өмір түзімдегі барша әрекеттерді өз құшағына сыйдырады» [7].

Жұрт таныған классиктердің туындыларының мәтін кеңістігінде синергетикалық мистикалық түп негіз жоқ деп айту ағаттық. Оның арғы түбінде әлем келбетін түсінудің көне ғылым-ілімі бұғып жатқандықтан ғылымды – діннен, ал, сананы – мистикадан бөліп қарастыруға мүлде болмайды.

Осыған қатысты: «Ньютонның алхимиялық еңбектерін жинастыруда еселі еңбек еткен Лорд Кейнстың төмендегідей сөзі бар: «Ньютон парасат ғасырының алғашқы өкілі болған жоқ. Ол біздің интеллектуалды байлығымызды осыдан он мың жыл бұрын түзіп кеткен бабылдың әрі шумерлердің ұлы идеяларының соңғы иегері ретінде мәдени және рухани әлемге солардың көзімен қарай білді» [8].

Біз алаштың интеллектуалды байлығын әлемге бабаларымыз түзіп кеткен мәдени һәм рухани әлемді араға сан мыңдаған ғасырлар салып таныта алған Абайдың мифопоэтикасына қатысты тап осыны айта аламыз. Философия ғылымдарының кандидаты Е.В. Рыльцев тап осы жайында сөз етеді [9].

Синергетикасыз мәтін әлемін зерделейтін ресми гуманитарлық ғылым назар аудармау принципі, негізінде көне принципті, оның ішінде бағзы мифтік ұғымдарды жүрдім-бардым сөз еткен шақта көп нәрсе назардан тыс қалады. Сол себепті Абайдың мифопоэтикасын бір ғана әдебиеттанудың қазығына байлап қоюға болмайды. Оны жыланнның ескі терісінен арылғаны сияқты, әдебиеттануды жартылыстану ғылымымен байланыстағы жаңаша зерделеулермен алмастырған орынды.

Жалпы, Абай сияқты алып тұлғалардың мәтін әлеміндегі шашырай қолданылған мифопоэтикалық ұғым-түсініктерін жеке-жеке қарастыруды доғарып, керісінше, олардың барлығын бір арнаға тоғыстырып, біріктіру принципі негізінде ғылыми теорияларды, философиялық және діни ілімдерді, рационалды әм мистикалық танымдарды бірлікте алып қарастыруға қол жеткізуге тиіспіз.

Абайдың «Жүректе қайрат болмаса» деген өлеңінде мынандай жолдар бар:

«Жүректе қайрат болмаса,
Ұйықтаған ойды кім түртпек?
Ақылға сәуле қонбаса,
Хайуанша жүріп күнелтпек» [4, 111-б.].

Осы шумақтағы «Ақылға сәуле қонбаса» деген жолды талдап көрелік. Шынында да адамның жүрегінде өршіл рухы, қайсар қайраты болмаса, оның ұйқылы-ояу жүретіні белгілі. Ал енді «ақылға сәуле қонуы» үшін не істеу керек? Данышпан Абайдың өзі айтқандай, жай сөзді ұқпайтындар ғылымды да ұғып-үйрене алмайды.

Сәуле – жарық, сәуле – нұр.

Мағынасы – кең, семантикасы – терең. Жарық – тәрбие, көргендік, оқу, білім, тағылым, күн, дін – бәрі осы бір семантикалық өрісте жатады да, бірін-бірі толықтырады, бүтіндейді, әдіптейді, сөйтіп ортақ салтанатты Сәулеге қызмет етеді.

Иә, адамды Алла тағала бірдей етіп жаратты, бірдей етіп сана берді. Ал, Санаға саңлау түсіретін сәуле! Ол сәулені қондыратын адамның өзі. Тәрбиені алу-беру, көру, көргенді тую, оқу, білім алу, оқып білгеннен, көрген-естігеннен тағылым алу, дінді тану, табу, Алланы сүю – адам баласының өзінің істейтін қызметі, таным жолы. Ал, Сәуле – нұрдың жолы өзгешелеу! Нұр – араб тіліндегі: *نور* – жарық сәуле деген ұғымды білдіреді – 1) күн нұры; 2) Құдайдың шапағатының, сипатының, ақиқатының, ілімінің көрінісі деген мағыналарда жұмсалады. Құран Кәрімдегі өзіміз жақсы білетін «Нұр» сүресінде: «Аллаһ көктер мен жердің нұры...», - деген аят бар. Яғни, Нұр – Алланың шексіз мейірім-шапағаты. Нұрдың бастамасының өзі Алланы барынша дәріптеп, оның көркем есімдерін еске алу адамның жан дүниесінің, өмір сүру кеңістігінің, мекені мен мезгілінің нұрлануының басты шарты дейміз. Қазақтың белгілі философ-ақыны Шаһкәрім Құдайбердіұлының өлеңдерінде «Нұр-сәуле» ұғымы кеңінен қолданылған. Парасатты ой иесі Ш. Құдайбердіұлының кез келген жыр жолдары адам баласын тазалыққа, адалдыққа шақырады. «Жазған хаттың сырымен, Жарқыраған нұрымен, Тазарып жүрек кірінен, Қайғыдан басым болды азат»; «Нұрға байсың нұрыңнан зекет парыз, Мен кедеймін нұр сұрап қылдым арыз»; «Мен жомартпын жар нұрына»; «Нұрыңнан жарық жүрегім, Ғайыптан хабар білемін», т.б. көптеген өлең шумақтарында жүректі тазартып, нұрландыратын Алла Тағаланың мейірім-шапағаты екенін айтады [10].

Сәуле... ғылым тілінде «белгілі бір жарық денеден бөлінетін жарықтың жіңішке жолағы болса, жарық – қоршаған ортаны көрсететін, яғни көзге көрінетін сәулелі энергия». Ал, жарық дүние – ғалам, жер, тіршілік және адам екені аян. Зере анамыздың немересі Ибраһимді «жарығым» деп те еркелеткенін білеміз. Демек, жарық – сәбидей пәк тазалықтың, қалтарысы жоқ жақсылықтың, боямасыз өмірдің және әлбетте, шуағы мол білім мен мейірімнің қайнары. Жүзі жылы, ашық-жарқын, ақ жол жарықтың, жарық жанның, жанашыр жүректің айналасына деген шапағаты.

Абай сәулесі де «көзімізді ғана емес, көкірегімізді де ашатын», дүбірлі дүниеде дұрыс бағдар сілтейтін темірқазық: «Білімдіден шыққан сөз / Талаптыға болсын кез. Нұрын, сырын көруге / Көкірегінде болсын көз... Сәулең болса кеудеңде, / Мына сөзге көңіл бөл... Жүректің көзі ашылса, / Хақтықтың түсер сәулесі» [11, 86–126-бб.]. Сәулелі жыр «іштегі кірді қашырып», адам кеудесін «хикметке» кенелтеді: «Кемді күн қызық дәурен тату өткіз, / Жетпесе, біріндікін бірін жеткіз!.. / Бірінді бірін ғиззат, құрмет етіс, / Тұрғандай бейне қорқып, жаның шошып».

Поэзия пайғамбарына, оның қараңғылық көгінен төгілген сәулесіне алаш арыстары Әлихан, Ахмет, Мағжан, Міржақып пен Сұлтанмахмұттан бастап, ілгерінді-кейінді барша қазақ ақындары табынды. «Мен-дағы өлең жазбаймын ермек үшін, / Ермек үшін, немесе өлмеу үшін... / Жаздым үлгі жастарға бермек үшін» / Абай жаққан бір сәуле сөнбеу үшін» [12, 145-б.]. Ал, бар өмірін абайтануға арнаған ғұлама Әуезов осы іргелі ілімнің негізін қалап, оның арқатірегіне айналды. Ендеше, бүгінгі әңгімеміз ұлы Абай мұрасының «ұйықтап жатқан жүректі оятар» жасампаз жарығы хақында. Біз оны «Абай сәулесі», - деп атадық [13].

Абайдың айрықша жырлаған тақырыптарының бірі табиғат болды. Табиғатты жанындай сүйген Абай ақынның жыр шумағын оқығанда қоршаған ортаның әсем көрінісі көз алдына көлбеңдей қалады. Мектеп қабырғасында жаттап өскен баланың «Желсіз түнде жарық ай», «Күз», «Қыс», «Жаз» деген өлеңдерді есейсе де есінен шығармай, әр шумағын жатқа соғатыны анық. Жаратылыстың жайдары жазын, түсі суық қараша күзін, не болмаса сақылдаған сары аязы мен қарлы боранын өзің көріп тұрғандай боласың.

«Желсіз түнде жарық ай» деген өлеңіндегі әдемі көрініс ешкімді де бей-жай қалдырмайды:

«Желсіз түнде жарық ай
Сәулесі суда дірілдеп,
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен гүрілдеп.
Қалың ағаш жапырағы,
Сыбырласып өзді-өзі.
Көрінбей жердің топырағы

Құлпырған жасыл жер жүзі» [4, 108-б.], - деген жолдарды тебіренбей оқу мүмкін емес. Тұнып тұрған сурет. Ғажап сурет. Әдемі көрініс. Жадыраған жаздың түп-тұнық әсем түні. Тымық түн. Тылсым түн. Өзен жағасында тұрған жанның ашық аспандағы жарық айдың суға түскен сәулесін тамашалап тұрғанын елестеткендейсің. Ауыл сыртындағы көрініс сөзсіз көз алдына келеді. Бейнебір суретшінің қолынан жаңа шыққан туындыны көріп тұрғандайсың. Көркемдік шеберлік деп осыны айтсақ керек.

Ақын жайнаған жаздың әдемі көркін осылай суреттесе, сол сұлу сурет өзгеріп, жасыл жапырақ солғын тартып, сарғайып, түсі қашқан қоңыр күздің суық кескінін:

«Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан,
Күз болса, дымқыл тұман жерді басқан.
Білмеймін, тойғаны ма, тоңғаны ма?
Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан.
Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,
Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай.
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп,

Жапырағынан айрылған ағаш, қурай» [4, 74-б.], - деп, күздің келуімен бірге жапырағынан айырылған ағаштардың сыйдиган, сұрықсыз сыйқын көз алдына келтіреді. Кешегі мамыражай жазда мез-мейрам болып жүрген жастардың, асыр салып ойнаған балалардың көрінбейтіндігін тілге тиек етеді. Көңілсіз күздің бейнесін осылайша суреттеген ақынның шеберлігіне тәнті боласың.

Абай қаһарлы қыстың кескін-келбетін де асқан шеберлікпен суреттей білген. Ақынның үілдеген үскірік аязды, бұрқыраған боранды рақымсыз, қатал адамға ұқсатқаны да керемет. Қыстың мал үшін де жайсыз соғып, қауқарсыз соқыр, мылқау күшке айналғандығын көркем сөзбен жеткізеді санаға.

«Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды.
Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,

Басқан жері сықырлап келіп қалды.

Дем алысы – үскірік, аяз бен қар,
Кәрі құдаң – қыс келіп, әлек салды.
Ұшпадай бөркін киген оқшырайтып,
Аязбенен қызарып ажарланды» [4, 46-б.].

Абай тұтас жылдың төрт мезгілін де осылайша керемет суреттеп бере отырып, тылсым табиғаттың қыр-сырын шынайы бейнелейді. Өлеңді оқып отырған оқырман бейнебір сол табиғаттың аясында қыста тоңып, жазда жадырап, күзде көңілсізденіп, көктемде қайта көңілденетіндей күй кешетіні анық. Демек, «Қылышын сүйреткен қаһарлы қыс» та, «Масатыдай құлпырған жаз» да көз алдыға өз кескінімен ғана көрініс табады. Жылдың төрт маусымы да Табиғат-Ананың шынайы суретімен адамның назарын өзіне аударады. Табиғат лирикасының тамаша суреткері А. Құнанбайұлының ешкім таласа алмайтын парасаттылығы да осында жатқан шығар, сірә?!

Ақынның табиғат лирикасы сол маусымның суретін әдемі бейнелеумен ғана шектелмейді. Бұл табиғат тылсымымен онда өмір сүріп жатқан адам өмірімен де тығыз байланыстыра білуімен ерекшеленеді.

«Күз» деген өлеңінің де шумақтарын еске түсірейік.

«Кемпір, шал құржаң қағып, бала бүрсен,

Көңілсіз қара суық қырда жүрсен» [4, 32 б], - дейді. Жайнаған жаздан кейін оның тамаша суреті де біртіндеп сұрықсыз күйге ауысады. Арқа-жарқа отырған жұртшылыққа қылышын сүйретіп қыс келе жатқанынан хабар беретін күздің азынаған желі, сұрықсыз кейпі көңіл-күйді де аздап түсіре бастайтындай. Күзгі кедей ауылының көңілсіз сүрені көз алдыға елестей отырып, бойынды бейнебір ызғырық жел тоңазыта түсетіндей. Бүрсен қаққан бала желең жүргендей көз алдыға келеді.

Әрине, қазақтың аса бай халық ауыз әдебиетінде табиғатты оқиғамен байланыстыра суреттеу бұрыннан-ақ қалыптасқан. Ал енді табиғаттың өзін жеке тақырып етіп алуды қазақ әдебиетіне алғашқы болып Алтынсарин мен Абай алып келген десек, қателеспейміз. Батыстың классик ақындары шығармаларымен етене таныса білген де осы екі суреткер. Шығыстың шайырлары мен Батыстың үздік классиктері туындыларын оқып, содан үлгі ала бастаған да осы Абай ақын.

Абайдың сұлу суретке аса бай «Қыс» атты өлеңін оқып отырып, оны адам бейнесімен салыстыра жеткізуі көркемдік шеберліктің нағыз өзі дерсің.

«Ақ киімді, денелі, ақсақалды,

Соқыр, мылқау, танымас тірі жаңды.

Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,

Басқан жері сықырлап, келіп қалды.

Дем алысы – үскірік, аяз бен қар,

Кәрі құдаң – қыс келіп, әлек салды.

Ұшпадай бөркін киген оқшырайтып,

Аязбенен қызарып ажарланды» [4, 46-б.].

Қысты дәл осылай суреттеу бұрын-соңды болмаған еді. Абай ақын оны қазақтың ұғымына сәйкестендіріп «кәрі құдаң – қыс келіп, әлек салды» деген секілді байырғы сөздер арқылы образдар жасады. Қысты ақ сақалды шал ретінде суреттеу бұрынғы қазақ әдебиетінде кездеспеген еді. «Қыс» өлеңі арқылы Абай қырдағы елге қыстың қандай әсері болғандығын жеткізеді. Төрт түлігімен күнелткен малшы үшін, жалпы шаруа үшін осы бір ең қолайсыз кез – қыстың оларды қаншалықты әбігерге салатынын жеткізеді. «Қыс» өлеңінің шумақтарының әрбір қатары аязды қыстың суық лебін бетке ұрғандай әсер қалдырады. Табиғат тақырыбындағы барлық өлеңі де ақынның тамаша суретші екендігін дәлелдей түседі.

Абайдың:

«Күн – күйеу, жер – қалыңдық сағынышты, Құмары екеуінің сондай күшті», - деген жыр жолдары күннің күйеуге қырындап, жердің қалыңдық ретінде берілуі қазақтың тұрмыс-тіршілігінің табиғат көріністерімен тұстас екенін байқатады [14, 119-б.].

Көптеген елдердегі ежелгі мифтік наным-түсінігінше күннің жерге құштарлығын, сүйіспеншілігін баяндайтын аңызбен ұштасып жатқаны көрінеді.

«Күн – күйеуін жер көксеп ала қыстай,

Біреуіне біреуі қосылыспай,

Көңілі күн лебіне тойғаннан соң,

Жер толықсып, түрленер тоты құстай», - деген шумақтарда да Абай жер-қалыңдық пен күн-күйеудің мифологиялық образын жасады.

Күн, күндізгі аспан күннің көзінсіз – жарық пен жылудың көзінсіз мүмкін емес. Ежелгі әлем халықтарының көпшілігінде – египеттіктерде, инктерде, жапондықтарда күнге табыну – олардың ең жоғарғы құдыреттерінің бірі болды. Күнге славяндықтар да табынған. Мифологияда күнделікті күннің шығуы мен батуы күн құдайларының аспан арқылы саяхат жасауы мен күннің оның жауларымен түнгі шайқасы, оны жұтып қоюға тырысқаны ретінде түсіндіріледі. Күн құдайы ретінде көбінесе сиыр мен бұқа алынды.

Библиялық мифологияда күндізгі сәуле қараңғылықтан жарықты ажырату үшін және әлемге жарықпен қызмет ету үшін өмірге келген, тек құдайдың күн жүзінің әлсіз жарқылы ретінде қарастырылады, сондықтан шынайы күн Иисус Христос пен оның сөзі болып табылады.

Күннің басты мағынасынан бөлек, яғни күн – жылулық, жердегі жарық пен өмір көзінен басқа, күн образы адамның мәңгі әдемілікке, шындыққа, кемелдікке ұмтылысымен байланысты ассоциацияланады. Мысалы, А.С. Пушкин, И.А. Бунин және А. Белыйдың өлеңдеріндегі күн образы әртүрлі берілген. А.С. Пушкиннің «Зимнее утро» өлеңінде:

Мороз и солнце; день чудесный!

Еще ты дремлешь, друг прелестный –

Пора, красавица, проснись:

Открой сомкнуты негой взоры

Навстречу северной Авроры,

Звездою севера явись!

Бұл жерде акын күнді сұлу қызға теңеп тұр [15].

Қорытынды

Өлең тілінде, жалпы көркем сөзде суреткер белгілі бір заттың немесе құбылыстың, іс-қимылдың бір белгісін таңдап алып, оны өзге сөздермен тұспалдап беру арқылы мифологиялық бейне жасайды. Мысалы, «Күйлі, күйсіз бәйгеге Қажыды көңілім көп шауып» деген өлең жолдарында «көңілдің бәйгеге шабуы» деген мүлде ерекше образ, ал сол көңілдің бәйгеге бірде күйлі, бірде күйсіз түсуі – тағы да астарлап айтқан бейнелі құбылыс. Абай – қазақ қоғамы, оның болмысы, келешегі туралы жан-тәнімен толғанған қайталанбас тұлға ретінде қазақ әдебиетінің тарихынан, тіл ерекшелігі мен сөз саптауы тұрғысынан әдеби тілінің қалыптасу тарихынан маңызды орын алған елінің маңдайына біткен жарық жұлдызы еді. Абай шығармаларындағы мифтік образдар мен сарындар арқылы тарихи дәуірдің ұлттық-рухани дамуындағы басты ерекшеліктерді ашып көрсетуге болады.

Бұндай біріктірілген кез келген іргелі ғылыми теориялар әрі кем-кетік, әрі қарама-қайшылықты болып келеді. Абайдың мифопоэтикалық әлеміндегі біртұтас білім өзара құрамдас бөліктілікке ие болғандықтан шындыққа бір табан жақын келіп, әрі ғылым – діннен, әрі дін – ғылымнан ірге ажыратпайды. Міне, осындай хакім Абайдың мифопоэтикасындағы бәрін тұтастыра қарастыру мистикалық аян беруден, философиялық

әм ғылыми принциптерден, ұғымдардан, ой қорытулардан, эксперименталдық зерделеулердің қым-қиғаш тізбегінен тұрады.

Абай біз талдаған өлеңі арқылы Адамзат пен Аллаға қызмет етудің біртұтас білімін қайыра жаңғыртып отыр. Сондықтан әдебиеттанушы мифология қазақ классикалық әдебиетінің жеке тұлғаларын зерттеген шақта әрі рационалды, әрі мистикалық философияны бірлікте алып қарастыруы керек. Өйткені, мифопоэтика синергетикасының философиялық негізі оның мистикалық құрамдас бөлігінсіз еш ашылмайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Хакен Г. Синергетика / пер. с англ. В.И. Емельянова, под ред. Ю.Л. Климонтовича. – М.: Мир, 1980. – 404 с.
2. Валери П. Об искусстве. – М.: Искусство, 1976. – 623 с.
3. Жылқыбекұлы Б. «Жазғытұрым» өлеңінің қалқасында тағы бір өлең // Әдебиет порталы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/22040> (Қаралған күні 23.08.2019)
4. Абай: өлеңдер, поэмалар, аудармалар мен қара сөздер. – Алматы: Жібек жолы, 2005. – 488 б.
5. Синергетике 30 лет. Интервью с профессором Германом Хакеном // Вопросы философии. – 2000. – №3. – С. 53–61.
6. Щербаков А.С. Самоорганизация материи в неживой природе. Философские аспекты синергетики. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 103 с.
7. Петров К.П. Тайны управления человечеством. Т. I. – М.: Академия управления, 2009. – 275 с.
8. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
9. Рыльцев Е.В. Философские основы синергетики // Материалы VII Всероссийской научно-практической конференции «Новый взгляд на человека: вызовы времени». – Нижний Тагил: НТГСПА, 2014. – С. 34–39.
10. Салқынбай А.Б. Абай сөзінің лингвопоэтикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 238 б.
11. Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-том. – Алматы: Жазушы, 2016. – 126 б.
12. Мақатаев М. Шығармаларының төрт томдық жинағы. – Алматы: Жалын, 2001. – 320 б.
13. Жүнісбеков Б. Абай сәулесі // Әдебиет порталы. [Электронды ресурс]. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/bolat-zunisbekov-abai-saulesi__22042 (Қаралған күні 23.08.2019)
14. Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы: Жазушы, 1985. – 468 б.
15. Сүйіншілиев Х. Абай және орыстың классикалық әдебиеті. – Алматы, 1954. – 52 б.

REFERENCES

1. Haken G. Synergetika [Synergetics] / per. s angl. V.I. Emelianova, pod red. Ju.L. Klimontovicha. – M.: Mir, 1980. – 404 s. [in Russian]
2. Valeri P. Ob iskusstve [About art]. – M.: Iskusstvo, 1976. – 623 s. [in Russian]
3. Jylqybekuly B. «Jazgyturyum» oleninin qalqasynda tagy bir oleñ» [Another poem after the poem «Zhazgyturyum»] // Adebiet portaly. [Electronic resource]. URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/22040> (Qaralghan kuni 23.08.2019) [in Kazakh]
4. Abai: olender, poemalar, audarmalar men qara sozder [Abai: poems, poetries, translations and words of edification]. – Almaty: Jibek joly, 2005. – 488 b. [in Kazakh]
5. Sinergetike 30 let. Interviu s professorom Germanom Hakenom [Synergetics is 30 years old. Interview with Professor Herman Haken] // Voprosy filosofii. – 2000. – №3. – S. 53–61. [in Russian]
6. Sherbakov A.S. Samoorganizaciia materii v nezhivoi prirode. Filosofskie aspekty sinergetiki [Self-organization of matter in inanimate nature. Philosophical aspects of synergetics]. – M.: Izd-vo MGU, 1990. – 103 s. [in Russian]
7. Petrov K.P. Tainy upravleniia chelovechestvom [Secrets of the management of humanity]. T. I. – M.: Akademiia upravleniia, 2009. – 275 s. [in Russian]
8. Prigojin I., Stengers I. Poriadok iz haosa [Order out of Chaos]. – M.: Progress, 1986. – 432 s. [in Russian]

9. Rylcev E.V. Filosofskie osnovy sinergetiki [Philosophical foundations of synergetics] // Materialy VII Vserossiskoi nauchno-prakticheskoi konferencii «Novyi vzgliad na cheloveka: vyzovy vremeni». – Nijniy Tagil: NTGSPA, 2014. – S. 34–39. [in Russian]
10. Salqynbai A.B. Abai sozinin lingvopoetikasy [Linguopoetics of the word Abay]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2020. – 238 b. [in Kazakh]
11. Abai shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq jinagy. 1-tom [A complete two-volume collection of Abai's works. Volume 1]. – Almaty: Jazushy, 2016. – 126 b. [in Kazakh]
12. Maqataev M. Shygarmalarynyn tort tomdyq jinagy [A four-volume collection of his works]. – Almaty: Jalyn, 2001. – 320 b. [in Kazakh]
13. Junisbekov B. Abai saulesi [Abai ray] // Adebiet portaly. [Electronic resource]. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/bolat-zunisbekov-abai-saulesi__22042 (Қаралған кyні 23.08.2019) [in Kazakh]
14. Qazaqtyn miftik angimeleri [Kazakh mythical stories]. – Almaty: Jazushy, 1985. – 468 b. [in Kazakh]
15. Suiinshaliev H. Abai jane orystyn klassikalyq adebieti [Abai and Russian classical literature]. – Almaty, 1954. – 52 b. [in Kazakh]